“शाह-शृङ्खला महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन”

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस जनकपुरधाम नेपाली विभाग (प्राइभेट) को स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको ५१०-१ प्रयोजनको लागि प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधार्थी

धनन्जय पौडेल

दोस्रो वर्ष रोल नं. ९५४००२९

त्रि.वि. दर्ता नं. **७-२-१०६९-२०००**

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

नेपाली शिक्षण विभाग, रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस

जनकपुरधाम,

(प्राइभेट)

२०७०

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली शिक्षण विभाग

रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस

जनकपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस, जनकपुर (प्राइभेट) का छात्र धनञ्जय पौडेलको त्रिभुवन विश्वविद्यालय स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) मा नेपाली विषयको ५१०-१ शोधपत्रमा 'शाह शृङ्खला' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकमा लेख्नु भएको शोध प्रवन्ध स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	पद	हस्ताक्षर
१			
२			
३			

वि.सं. २०७ / / इ.सं. २)७ / /

शोध निर्देशकको मन्तव्य

एम.ए. दोस्रो वर्षका छात्र धनञ्जय पौडेलले स्नातकोत्तर तह नेपाली दोस्रो वर्षको दसौं पत्र ५१०-१ शोधपत्रको प्रयोजनका लागि 'शाह शृङ्खला' शीर्षकको शोत्र पत्र मेरो निर्देशनमा रहेर तयार गर्नु भएको हो । यसमा शोधार्थीले महाकाव्यकार नीलकण्ठ भट्टराईद्वारा लेखिएको 'शाह शृङ्खला' महाकाव्यको विविध पक्षहरुको यथा सम्भव विवेचना र विश्लेषण गर्नु भएको छ । उहाँले सो महाकाव्यमा समेट्नु भएका अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि नेपाली शिक्षण विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

चन्देश्वरलाल कर्ण
उप-प्राध्यापक
नेपाली शिक्षण विभाग
रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस
जनकपुर , धनुषा

कृतज्ञता ज्ञापन

शाह-शृङ्खला महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्र पूरा गर्नका लागि तयार गरेको हुँ । शोधकार्य आफैंमा कठिन कार्य हुँदाहुँदै पनि आवश्यक निर्देशन, सल्लाह र सुझाव दिई सहज तरिकाले शोधकार्य सम्पन्न गराउन अमूल्य सहयोग गर्नुहुने शोध निर्देशक उप-प्राध्यापक चन्देश्वरलाल कर्णप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

आफ्ना समग्र साहित्यिक कृतिहरु उपलब्ध गराई आवश्यक सल्लाह र सुझावका साथ शोध गर्न अमूल्य सहयोग गर्नुहुने शोधनायक नीलकण्ठ भट्टराई र उहाँका परिवार प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थासम्म पुऱ्याउन हरसम्भव प्रयास गर्ने दाजु देवदत्त पौडेल, भाउजू चन्द्रकला पौडेल प्रति ऋणी छु । पिता नरेन्द्रप्रसाद उपाध्याय, माता स्व. खोमादेवी, सानी आमा कमला पौडेल सहित यस कूलमा उत्पन्न पितृ पूर्खाहरुको स्मरण गर्दछु ।

छन्दमा सहयोग गर्ने मित्र कुमार दाहाल, सामाग्री सङ्कलनमा सहयोगी सहकर्मी विप्रहरि दाहाल शोध शीर्षक चयनदेखि अन्य सम्पूर्ण कुरामा सहयोग गर्ने अभिन्न मित्र मिलनप्रसाद कोइराला साथै भाञ्जा विवेक पोखेललाई पनि धन्यवादका कोसेली टक्र्याउँछु ।

एम्.ए. अध्ययनको कार्यलाई अगाडि बढाउने देखि शोधपत्र लेखन कार्य उत्साह उमङ्ग, जोश, जाँगर थपी कठीनाई समाधान गर्न सहयोग गर्ने तथा समय जुटाईदिने मेरी जीवन संङ्गिनी रीता निरौला (पौडेल) र लेखन कार्यमा सहज पार्ने पुत्र उत्सर्ग पौडेललाई धन्यवाद दिंदै भविष्यमा पनि अध्ययनको क्रममा सहयोगको अपेक्षा गर्दछु ।

अत्यन्त परिश्रम र हार्दिकताका साथ कम्प्यूटर सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यको बहन गरी मलाई सहयोग गर्ने जनज्योति बहुमुखी क्याम्पसका सह-लेखापाल दाजु अमृत बहादुर मगरलाई अनगिन्ती धन्यवाद ज्ञापन गर्दै जनज्योति बहुमुखी क्याम्पसका सम्पूर्ण उप-प्राध्यापक एवम् कर्मचारीप्रति पनि आभारी छु ।

अन्तमा यस शोधपत्रको मूल्याङ्कनका लागि नेपाली शिक्षण विभाग रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस जनकपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

धनञ्जय पौडेल
एम.ए., नेपाली
नेपाली शिक्षण विभाग
रामस्वरुप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस
जनकपुर , धनुषा
(प्राइभेट)

विषयसूची

विषयसूची		पृष्ठ
स्वीकृति पत्र		क
शोध निर्देशकको मन्तव्य		ख
कृतज्ञता ज्ञापन		ग
सङ्क्षिप्त शब्दावली		घ

परिच्छेद एक

शोध प्रस्ताव

१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	शोधको प्रयोजन	१
१.३	विषय परिचय	१
१.४	समस्याकथन	२
१.५	शोधका उद्देश्यहरु	३
१.६	पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.७	शोधको औचित्य	८
१.८.	शोधको सीमाङ्कन	८
१.९	सामग्री सङ्कलनविधि	८
१.१०	शोधविधि	९
१.११	शोधपत्रको रुपरेखा	९

परिच्छेद दुई

नीलकण्ठ भट्टराईको परिचयात्मक व्यक्तित्व

२.१	जन्म र जन्मस्थान	१०
२.२	बाल्यकाल र प्रारम्भिक शिक्षा	११
२.३	किशोर अवश्था र माध्यमिक शिक्षा	१२
२.४	युवावस्था र उच्चशिक्षा	१३
२.५	ब्रतबन्ध, विवाह तथा सन्तान	१३

२.६ आजीविका र आर्थिक अवस्था १६
२.७ स्वाभाव १७
२.८ रुचि १८
२.९ पेशा १९
२.९.१ शिक्षण पेशा १९
२.९.२ प्रशासनिक पेशा २०
२.९.३ संस्थागत संलग्नता २०
२.१० शोक, सङ्कट र सङ्घर्ष २१
२.११ नीलकण्ठ भट्टराई व्यक्तित्व २१
२.११.१ साहित्यिक व्यक्तित्व १६
२.११.१.१ काव्य सिर्जनाका लागि प्रेरणाको स्रोत २२
२.११.१.२ कवि व्यक्तित्व २३
१. फुटकर कवि व्यक्तित्व २३
२. खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व २४
३. महाकाव्यकार व्यक्तित्व २६
२.११.१.३ उपन्यासकार व्यक्तित्व २८
२.११.१.४ अनुसन्धानक व्यक्तित्व २९
२.११.१.५ सम्पादक व्यक्तित्व ३०
२.१२ भट्टराईको साहित्यिक यात्राका चरण र प्रवृति ३१
२.१२.१ पूवार्द्ध चरण सुरुदेखि २०५८ सालसम्म ३१
२.१२.१.१ पहिलो उपचरण सुरुदेखि २०३७ सम्म ३२
२.१२.१.२ दोस्रो उपचरण २०३७ देखि २०५८ सम्म ३२
२.१२.२ उत्तरार्द्धचरण २०५९ सालदेखि हालसम्म ३३

परिच्छेद तीन

३.१ महाकाव्यको परिभाषा ३६

३.२ महाकाव्यको स्वरुप ३७

३.३ महाकाव्यको सैद्धान्तिक आधार ३७

३.४ महाकाव्य परम्पराको विकास ३७

३.४.१ अभ्युत्थान युग ३८

३.५ श्रीहर्षपछिका महाकाव्य ३९

३.६ आचार्यहरुको काव्यमान्यता ४१

३.६.१ आचार्य भामहको महाकाव्यसम्बन्धी चिन्तन ४१

३.६.२ आचार्य दण्डीको महाकाव्यसम्बन्धी चिन्तन ४२

३.६.३ आचार्य रुद्रटको महाकाव्यसम्बन्धी चिन्तन ४२

३.६.४ आचार्य विश्वनाथको महाकाव्यसम्बन्धी चिन्तन ४२

३.७ पाश्चात्य काव्यपरम्परा ४३

३.८ महाकाव्यका तत्वहरु ४४

३.९ समष्टीमा महाकाव्यका तत्वहरु ४४

३.१० नेपाली साहित्यमा महाकाव्यमा परम्परा ४५

३.११ महाकाव्यको मान्यता र शाहशृङ्खला ५६

३.१२ निश्कर्ष ५७

परिच्छेद चार

शाहशृङ्खला महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन

४.१ रचना तथा प्रकाशन ५८

४.२ प्रेरण र प्रभाव ५९

४.२.१ प्रेरणा ५९

४.२.२ प्रभाव ६०

४.३ काव्य हेतु ६०

४.४ काव्य प्रयोजन ६०

४.५ शीर्षक विधान ६१

४.६ पात्रविधान र शृङ्खलाहरुको विवरण ६२
४.६.१ पहिलो शृङ्खला ६४
४.६.२ दोस्रो शृङ्खला ६५
४.६.३ तेस्रो शृङ्खला ६७
४.६.४ चौथो शृङ्खला ६८
४.६.५ पाँचौ शृङ्खला ६९
४.६.६ छैठौं शृङ्खला ७०
४.६.७ सातौं शृङ्खला ७२
४.६.८ आठौं शृङ्खला ७३
४.६.९ नवौं शृङ्खला ७४
४.६.१० दशौं शृङ्खला ७५
४.६.११ एघारौं शृङ्खला ७६
४.६.१२ बाह्रौं शृङ्खला ७७
४.६.१३ तेह्रौं शृङ्खला ७८
४.६.१४ चौधौं शृङ्खला ७९
४.६.१५ पन्ध्रौं शृङ्खला ८०
४.७ शाहशृङ्खला महाकाव्यमा प्रयोग भएका रसहरु ८१
४.७.१ शृङ्गार रस ८१
४.७.१.१ संयोग वा सम्भोग शृङ्गार रस ८१
४.७.१.२ वियोग वा विप्रलम्भ शृङ्गार रस ८२
४.७.२ करण रस ८२
४.७.३ वीर रस ८३
४.७.४ शान्त रस ८३
४.८ शाहशृङ्खला महाकाव्यमा प्रयोग भएका अलङ्कारहरु ८६

४.८.१ सम्भावना अलङ्कार ८६

४.८.२ संशय अलङ्कार ८६

४.८.३ उपमा अलङ्कार ८७

४.८.४ उत्प्रेक्षा अलङ्कार ८८

४.८.५ रुपक अलङ्कार ८८

४.८.६ स्वाभावोक्ति अलङ्कार ८९

४.८.७ हेतु अलङ्कार ८९

४.८.८ बक्रोक्ति अलङ्कार ८९

४.८.९ विरोधाभाष उत्प्रेक्षा ८९

४.८.१० विसङ्गति ९०

४.८.११. शाहशृङ्खला महाकाव्यमा पाइएका रीति ९०

४.८.११.१ वैदर्भी रीति ९०

४.८.११.२ पाञ्चाली रीति ९१

४.९ शाहशृङ्खला महाकाव्यमा अनुप्रास ९१

४.९.१ अन्त्यानुप्रस ९१

४.९.२ छेकानुप्रास ९२

४.९.३ वृत्यानुप्रास ९२

४.९.४ लाटानुप्रास ९२

४.१० शाहशृङ्खला महाकाव्यमा प्रयोग भएका छन्दहरु ९२

४.१०.१ उपजाति छन्द ९२

४.१०.२ अनुष्टुप छन्द ९३

४.१०.३ मालिनी छन्द ९३

४.१०.४ शार्दूलविक्रिडीत छन्द ९४

४.१०.५ मन्दाक्रान्ता छन्द ९४

४.१०.६ शिखरिणी छन्द ९५

४.११ शाहशृङ्खला महाकाव्यमा पाइएका गुण ९६
४.१२ शाहशृङ्खला महाकाव्यमा पाइएका दोष ९६
४.१३ शाहशृङ्खला महाकाव्यको काव्यात्मक मूल्य ९८
४.१४ सन्देश ९९
४.१५ वातावरण ९९
४.१६ निश्कर्ष १००

परिच्छेद पाँच

उपसंहार र निश्कर्ष

५.१ उपसंहार १०१
५.२ निश्कर्ष १०२
५.३ सम्भाव्य शोध शीर्षक १०३
सन्दर्भग्रन्थ सूची

संक्षिप्त शब्दावली

संक्षिप्त शब्द	विस्तृत रुप
अनु	अनुवाद
अप्र	अप्रकाशित
आई.ए.	इन्टरमिडियट अफ आर्टस
उ.म.	उत्तर मध्यमा
एम.ए.	मासटर्स अफ आर्टस
एस.एल.सी.	स्कुल लिभिङ्ग सर्टिफिकेट
चौ.सं.	चौथो संस्करण
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
द्वि.सं.	द्वितीय संस्करण
न.पा.	नगरपालिका
ना.सु.	नायव सुब्बा
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
ने.भा.प्र.प.	नेपाली भाषा प्रकाशिनी परिषद्
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने.सं.वि.वि.	नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
बी.ए.	ब्याचलर्स अफ आर्टस
भू.पू.	भूतपूर्व
म.सं.वि.वि.	महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
या.व.ल.ना.वि.पी.	याज्ञवल्क्य लक्ष्मीनारायण विद्यापीठ
वि.नि.	विद्यालय निरीक्षक
वि.सं.	बिक्रम संवत
वी.पी	विश्वेश्वरप्रसाद
सम्पा.	सम्पादक
ह.ज.वि.पी.	हजारी जनक विद्यापीठ